

ШАРТЛИ ИФОДА ВА ОБРАЗ ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ.

Моҳира Исломова

ФарДУ Таянч докторант

Аннотатсия: Мақолада мажоз аллегория шартли ифода усулларида фойдаланиш ҳақида гап боради. Шунингдек фолклор ҳамда ёзма адабиётда куш образини мажозий қўллаш орқали ҳаётий, тасаввуфий маъноларни ифодалашга йўналтирилади.

Калит сўзлар: Шартли ифода, образ яратиш, усул, восита, аллегория, мажоз, ғоявий мақсад, бадиият.

Бадиий адабиётда мажозий образ ёки рамзий ифода асарнинг бадиий-эстетик қимматини, таъсир кучини оширишга хизмат қиладиган воситалардан биридир. Мажоз-- адабий бадиий усул ёки образлилик тури: мавҳум тушунча ёки мулоҳазаларни аниқ бир образ воситасида ифода этиш. Мажозда икки ҳил тушунча орасидаги яқинликка асосланиб, янги шартли ифода яратилади. Маънавий қадриятлар(ҳақиқат, муҳаббат, виждон, иймон каби)ни умумий тушунчалар билан бирга маълум типик ҳодисалар, характерлар, мифалогик персонажлар, хатто аниқ шахслар бўлиб, маъноли томон бирламчи, образлиси иккиламчидир.

Кундалик мулоқот ва муомалада, сўз санъати намуналарида шартли ифоданинг икки ҳил кўринишини кузатишимиз мумкин. Баъзан кушга хос хатти-ҳаракат ва характер хусусиятлари инсонга кўчирилади. Масалан:

Қайга борсанг ғоз юрарсан бошда дўппи

гердайиб...(Эркин Воҳидов)

Шоир мазкур мисрада миллий ифтихор рамзи бўлган бош кийимини кийган ҳолда ғурур билан юрадиган юртдошларини образини кушга хос белги ва хусусиятлар орқали гавдалантирмоқда.

Қарға юриш қиламан деб, чумчуқнинг чатаноғи йиртилибти.(Матал)

Сўзловчи бундай мажозий ўхшатишлар орқали кимгадир тақлид қилиб, қўлидан келмайдиган ишга уринадиган кимсаларни кушларнинг хатти-ҳаракати орқали гавдалантириб, тингловчи мақсадини образли етказиш, лўнда ва қатъий ҳукм чиқаришга ҳаракат қилади.

Яна: Бир чўкиб икки аланглайди.

Бу ўринда ҳар бир нарса-ҳодисага ҳадиксираб қарайдиган, журъатсиз ва ховотирда юрадиган кишиларга нисбатан қушга ҳос хуркаклик хусусияти шартли ифодалар орқали кўчирилмоқда.

Айрим ҳолларда шартли ифоданинг иккинчи кўринишига ҳам дуч келамиз. Бундай ифода одамларга ҳос характер, ҳатти-ҳаракат ва кўринишлар қушларга кўчирилади. Масалан: Мақтанма ғоз, хунаринг оз (Халқ мақоли). Бу ўринда бирор касб-хунарни чала-чулпа ўзлаштирган, бирор юмушни мукамал охирига етказа олмайдиган, аммо ўзини ўша соҳанинг билимдони ва устаси қилиб кўрсатишга уринадиган кимсалар назарда тутилади. Мақол аслида Шарқда машҳур бўлган сувда балиқдек суза олмайдиган, парвозда лочинга тенглаша олмайдиган, ерда кийикдек югура олмайдиган, лекин сузишга, ерда юришга, кўкда уча олишга қодир бўлган ғоз ҳақидаги хикоятнинг ҳулосаси бўлгани учун ҳам ўқувчи ёки тингловчи онги-шуурига дарҳол етиб боради ва бадиий-эстетик таъсирини таъминлайди. Ёки “Осмон тушиб кетса тутиб қоламан деб, синчалак оёғини осмонга қилиб ётар экан” (Абдулла Қаҳҳор) сингари образли ифодада ҳам инсонга ҳос калтабинлик ва ўзига бино кўйиш хусусияти қушга кўчирилмоқда. Бундай шартли ифодалар оғзаки адабиётда кўплаб учрайди ва ёзма адабиётга ҳам ўзининг самарали таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Шарқ фольклори ва ёзма адабиёти намуналарида мажознинг турли шакллари кўплаб учрайди. Айниқса, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бедил сингари сиймолар ижодида шартли, мажозий ва рамзий образлар мавжуд бўлиб уларнинг кенг миқёсли мазмуни баъзан реал-ҳаётий образга сиғмайди. Шунинг учун ҳам кўпмаънолилиқка, фалсафий теранлиқка, умумбашарий ғоялар ва масалаларга бойлик ҳамда бадиий юксалиқка кўплаб машҳур асарларда ана шундай мажозий образлар воситасида эришилган. Шарқнинг машҳур шоирларидан бири бўлган Умар Хайём рубоийларидан бирида шундай дейди:

Бизлар қўғирчоқмиз, фалак – қурчоқбоз,

Бу сўзим чин сўздир, эмасдир мажоз.

Йўқлик сандигига кетамиз бир-бир –

Вужуд палосида ўйнагач бир оз!

(Форсчадан Ш. Шомухамедов таржимаси).

Шоир бу ўринда Шарқ шеърлятида ижтимоий-ҳаётий муаммоларнинг аксарияти мажоз воситасида ифодаланишига ишора қилар экан, иккинчи томондан, мажозий ифодада ҳам ҳаётий ҳақиқат ёрқин кўзга ташланиб туришини баён этмоқда.

Форс-тожик адабиётининг атоқли намояндаларидан бири, мутафаккир шайх Фаридиддин Аттор (тахминан 1141-1229) ўз ижодий фаолияти билан Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти тарихида муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Шоирнинг кўпсонли асарлари орасида “Мантиқ-ут тайр” достони алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур достонда муаллиф тасаввуф таълимотининг асосий қонун-қоидаларини мажозлар воситасида изчил баён этади.

Достонда Булбул, Товус, Тўти, Тазарв, Кабк (каклик), Бум (Бойкуш), Уқоб (Бургут), Бат (Ўрдак) ва бошқа қушларнинг образлари мавжуд. Шоир мазкур образларни жамиятда тутган ўрни, машғулоти ва характери жиҳатидан бир-биридан ажралиб турувчи муайян шахс типларининг мажозий образи сифатида талқин этади. Бу соҳада у, асосан, ўз даври халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт ва тасаввуф шеърлятида тўпланган бой тажрибаларга суянади. Масалан, Уқоб образи фолклор ва бадиий адабиётда бўлгани каби мағрурлик тимсоли, Товус эса ўз ташқи гўзаллигини кўз-кўз қилиб, мағрурланиб юривчи усти ялтироқ, ичи қалтироқ кишиларнинг мажозий-аллегорик образидир. Қушлар образини шу хилда ижтимоий ҳаётга яқинлаштириш шоир учун тасаввуфга доир энг муҳим назарий масалаларни кенг баён этишга имкон берган.

Шоирнинг мазкур мавзуни ривожантиришга қўшган муҳим ҳиссаларидан бири унинг асаридан Худхуд (попишак) образининг ўрин олишидир. Чунки Аттор асарида Худхуд бош, етакчи қаҳрамонлардан бири бўлиб, достондаги барча воқеа-ҳодисалар бевосита унинг фаолияти билан узвий боғлиқ ҳолда берилган. Атторгача бўлган шу типдаги асарларда бу образни учратмаймиз.

Аттор Худхуд образини асосий мавзу доирасига олиб қиради экан, биринчи галда у ҳақдаги Шарқ фолклори ва Қуръонда мавжуд айрим маълумотларга таянади. Ривоятларга кўра, Худхуд Сулаймон пайғамбарнинг энг яқин сирдоши ва яқин маслаҳатчиси бўлиб, у билан Сабо шаҳри маликаси Билқис ўртасидаги севги муносабатларида воситачилик ролини ўтаган ва бу борадаги алоҳида хизматлари учун пайғамбар назарига тушган. Бошқа ривоятларда ҳам Худхуд ана шу тарзда донишманд ва махфий сирлардан хабардор қуш сифатида талқин этилади. Шоир мазкур ривоятлардан ижодий фойдаланиб, Худхудни Симурғ томон сафарга чиққан қушларнинг йўлбошчиси сифатида тасвирлайди. Худхуд образига юкланган бу вазифа уни тариқат йўлига кирган сўфийлар раҳнамоси (пири муршид)нинг умумлашма мажозий образи даражасига кўтаради. Шунга мувофиқ, асарда тасаввуфга оид барча назарий ва амалий масалалар унинг тилидан баён этилади.

Аттор афсонавий Анқо қуши ўрнига форс-тожик халқлари орасида машҳур бўлган Симурғ қушини асарга олиб қиради ва шу орқали унга жуда катта ғоявий-бадиий вазифа юклайди. Достонда ҳикоя қилинишича, йетти водийдан (Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат ва Фақру фано водийлари) учиб ўтиш жараёнида Симурғни излаб йўлга чиққан қушларнинг деярли барчаси ҳалок бўлиб, атиги ўттизтаси кўзланган манзилга йетиб келади. Ана шу ўттизта қуш (симурғ) Симурғ (худо) га айланади, ўзларида Симурғнинг белги-фазилатларини кўради.

Достоннинг юзага келиши Шарқ халқлари адабиётида катта воқеа бўлди. Асар мажозий тасвир усули орқали тасаввуфий-фалсафий масалаларни ифода этишнинг эпик поэзиядаги мумтоз намуналаридан бири сифатида шуҳрат қозонди. Ўзидан кейинги форс-тожик ва туркий халқлар адабиётининг фалсафий-дидактик йўналиши тараққиётига кучли таъсир кўрсатиб, Шарқ шеърлятида янги бир анъанани – қуш тили билан асарлар яратиш анъанасини бошлаб берди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. Лисон-ут тайр. Тошкент. 1989
2. Аристотел. Поэтика. Тошкент. 1980
3. Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980.
4. Сайфиддин Рафиддин. Мажоз ва ҳақиқат. Т.: 1998
5. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. Тошкент. 2010